

ШЫБЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзеп.

№ 96 (15781) ♦ 1996 чылдың июль 20, суббота

Ат салган шагы 19.00. † Саалар өртөз 500 рубль.

БОЛУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЗЭЛЕР

Сиген белеткелли ХӨПЭЭННЕР – САРААТТАР

Кызыл кожуунун «Тилде» сохузу мал чөпүн белеткелдиге июль 10-да массалык-биле кирген.

Ажаалдага уткуй БАЙДАК МЫНДЫГ

Республика девискээриде бактап турар ончуну бугу хөпүрлерини көзгө ажал-агыт бутурулгелери бо чылдан тараа кудуралары — 74389, оон иштинде кызыл-тасты 64155 гектарга чакып тараан.

Кыргызда ТҮННӨЛДӨРИ

Тыва Республиканын Статистика талавы-биле күрүне комитетинин июль 8-те берген медээ суугула бо чылтын ичинде чөпүр санаткычы көрөгө, республикада иштээни-биле 1449 гектонг хой дүтү кыргыттылган.

МАЛЫВЫС ЧЕЖЕЛ

Тыва Республиканын Статистика талавы-биле күрүне комитетинин июль 8-те берген медээ суугула бо чылдын ичинде чөпүр санаткычы көрөгө, республиканын аймак-аймагында иштээни-биле 56646, хаван — 5364, хой болгаш өшкү — 511327, чыгы мала — 18574, азырал куш — 250776, херек кырында санаткычы турар. Көзгө ажал-агыт малдын баш саны 1995 чыл-биле деңгээл көрөгө, шүптү адырларга кудулаан. Мыыстыг бода мал Бай-Тайга болгаш Мөңгүн-Тайгага тус-тузунда 9914 биле 9303 санаткычы турар.

Тыва Республиканын Президентинин Ш. Д. Ооржак бо хунерде Москвада чөпүр турар. Ол июль 17-де Россия Федерациянын, Чазанын Даргазы В. С. Черномырдин-биле ужурашкан болгаш республика амыдыралына чууга айтырларын оң-биле чуулашкан.

Чечен-оол МОНГУШКА, Елена ТУТАТЧИКОВАГА БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хундудуг олимпийжилер! Силерге, силерин даглыныкы башкыларыгарга, бодуна дуржулга болгаш билин-биле спортчу мергезилде чөпүр алыр кылдыр силерге дуулаан бугу кижилерге XXVI Олимпиада оюн-нарнын эгелзени-биле хол-баштыр чүркетти ханымын-дан мээ байырын чөпүр тур мен!

Тыва Республиканын биче сайгарлыкшык төлөөкчилеринин I съездинин эрттирер дугайында

Тыва Республикада биче сайгарлыкшык амыдыралыганы көжүрүлөр, оон күрүндө деткир, экономиканы чаартырынга болгаш быжыг туруштуг бодуларынга ажал-агыт бөдүрүткүнү күжүрүткүнү өскүрүшкүрү болгаш Тыва Республиканын Чазанын администрациянын экономиканы реформа болгаш девискээлдер аразыкы харылаалар талавы-биле эгелзели Тыва Республикада биче сайгарлыкшык чорукту улам ийиш көжүрүлөр болгаш ону күрүндө деткир талавы-биле саналарын съездинин түнелерин суугуар белет, көр болгаш Тыва Республиканын Чазанын кирип келер.

Чаа эгелзешкини БАЙЫРЛАЛ. МАЛ ХОРАВААН

Тыва тарлашкында диннаванар тивилбас-даа. Тывага хаматты дайны манса доозулган Төгүлүг чөп, төөгүлүг чөп. Тарлашкын тудушкунуна турса-кааткан бөдүк көжө чагына, суур келээниге станцияга «Чаа орук» коллективин ажал-агыт артык чорук чылды түнелер байыралы бугу иштинде үргүлдүлээ.

Шилип алышыкын ЧОН ХӨЛҮН ЧАСПААН

Политикти демиселдин бо чылдын бир улуг хөдөө-«демени көжө» азыл каан Федерациянын Президентинин сонгулалары маани чаагай өрте берген. Ийн удаа бадылал тургаш, Россиянын хамаатылары боттарынын Президентини сонгуп алганын, Борис Ельцин катан база президент дүжүлдөсүнө артыгарын дөргө-ле. Россия демократиянын орун шилип алганынын быжыг бадыткалы болур.

Малчынар Наалымн эрттиреринин дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1996 чылдын июль 11. № 318. Республика хүнүн — 1996 чылдын август 15-те бо чылдан Тыва Республиканын тургустунга хүнүндө бээр 75 чыл оюн демгелзери биле холбаштыр, а ол ышкаш сал-көк чарыгаларын камдан, чайгы үени көдөз ажал-агыт амыдыралы бээр келер кышка белеткелди чаа-кыштын организастаары-биле холбаштыр:

1. Республика малчынарынн бейерлары «Наалым-26» Тыва Республика хүнүн байырлары-биле калы 1996 чылдын август 15-те эрттирер. 2. ТАРНИН тургустунга хүнүн 75 чыл эрттирерин белеткээр талавы-биле орг-комитет (Шырап). Көзгө ажал-агыт болгаш аш-чөм-ламызы (Монгун), кожуун-ламызы болгаш Кызыл база Аж-Лонгунг хоорайларын чыгарга дагалдары малчынар Наалымнын база Республика оюнуна турса-кааткан кемчелерин кады эрттирер хандырар.

ЧАРЛЫМЫ-БИЛЕ

Россия Федерациянын Арга-арыг ажал-агыттын федералдык албанын ууртукчу В. А. Шубинин 1996 чылдын июль 19-та дугаалы-биле Тыва Республиканын Арга-арыг ажал-агыттын күрүне комитетинин даргазын албан-дуулаалында Тогуз Хоалыонин Бараанын хостаан. Чылдагыны: Тыва Республиканын девискээрине өрттен арга-агытты камгалаан организастаар талавы-биле багай аялдаан.

Дузалажылга

Рынок экономикаанын берге негелделери, каагыт доошкун амыдыралык чыгап уламна ханылады. Эн ылан тыва көдөз чөдө улуска амыдыралык амык чарын апар-гад. Чүрөтүн шыгы херек-келер түрүп эгелзенин бо. Кипшын соок үенин мал доошкунуна ажалдаан турар малчыныра, чакы тармак үенине механика тоолары ашпата-сукут-пас дээш колхоз сохостарын, кооперативтерин, ко-жуун, сумч чыгаргаларыны улуттукчулары оломош илзенип, чөпүрүн өвөөш-биле аш-судунун тар-разынын күнүгүн өртөөш сүрөжүп, кылган ажалды-ле ол апарган. Көдөз чөдө оон аске саалар бараан бар өвөөш, акша үнүрүп алыр эргээш бар өвөөш иччүлүг мен баян чарын аравында сохостарын кичи бол-гаш оло ашпаш салым-хүчтө алыскан калып турар ужура таваржып тур мен.

Шилип алышыкын ЧОН ХӨЛҮН ЧАСПААН

Политикти демиселдин бо чылдын бир улуг хөдөө-«демени көжө» азыл каан Федерациянын Президентинин сонгулалары маани чаагай өрте берген. Ийн удаа бадылал тургаш, Россиянын хамаатылары боттарынын Президентини сонгуп алганын, Борис Ельцин катан база президент дүжүлдөсүнө артыгарын дөргө-ле. Россия демократиянын орун шилип алганынын быжыг бадыткалы болур.

ЧАРЛЫМЫ-БИЛЕ

Россия Федерациянын Арга-арыг ажал-агыттын федералдык албанын ууртукчу В. А. Шубинин 1996 чылдын июль 19-та дугаалы-биле Тыва Республиканын Арга-арыг ажал-агыттын күрүне комитетинин даргазын албан-дуулаалында Тогуз Хоалыонин Бараанын хостаан. Чылдагыны: Тыва Республиканын девискээрине өрттен арга-агытты камгалаан организастаар талавы-биле багай аялдаан.

БУЯННЫГЛАР ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Устува дагалдарга баар-а-даа истини байдалы-биле эки билер-лаа болза, херек кырында дуза чөдүрүп харыны чок болур чорда бир-ле хүн Кызыл хоорай ийн кижил диленип ая болу-лет черлерин дөтөп көзөш түнел чок болгаш күрүр чыгарып болар келеш, мунар-лар-ыг-өтөр чораш. Кы-зыл макарон кылдырлар фабрикасы ажалдаан аге-тенин сактып келеш, салы-кын чырып кынып «сугга-лыккенде салган чорур» а-вадан-лаа халбактарын эвөөш ийишк ол фабрикаже ажалдыг хөй чылдары ажал-да болгаш ол фабриканын директорун таныгы болдун.

Чуугаажып олурувуста ажал шаты төнер деп багаш. Шагыне көргөн амылак-чыларын кий дээш, ырак-узак черлерден келген улус-тун саванын иялалт доош-тун чоруданын чыгып калды. Мен база бо чылдын туку-дунен тараа улгаша, ду-гуржуктамын чылдар, хө-көр аш-чөмүн илзенип алгаш, фабриканын скла-дынан барба-саамын до-дур чуудурун алгаш, ажал-агыт-биле база чы-гаалаштын. Директорга хү-нүн чон хөй түвүрүн олар байткадылар. Ичин-майп канчаар, тыва улустун үлөгөр дойма бар болгаш, «Будуруткү ышка хөй хөй келер» деп аян. Чөдө чөдө, булунг аге чон хөй келер» деп аян. Чөдө чөдө, булунг аге чон хөй келер» деп аян. Чөдө чөдө, булунг аге чон хөй келер» деп аян.

Оюгү ФЫЗЫПЛАА. «Алаан Маалы» сохостун директору.

Суму чагыргага

Хайгааралда алдынган

Бодум өгө класстарга ажылдан чордум. Эге класстардык өрөөндө эреклеңизинге ажылдан турмулда, бо чылдын ийи айдаа бээр суму чагыргага амьдаары-биле шилчткен.

Чаа ажалымны Шагаалан эгедим. Хову талаанда малчынарны Божалыда амьда хойжу Людмила Додум сутта чылдымыс. Кижини амьдаан Саяна Сагаачы, суму даргазы Калдар-оол Чула,

биле фонограмма хожум аялгазын ада-биле оюн-тоглама, ыры-шоорун, уран талантын бэралгадып бөөрге, хойжулар дыкала сонурраарлар чорду. Шагадан байырладымга 45 колданнарды төлөөр кирип, суму чагыргагазын, коллективтик ажыл-агыйын амуниондун суй-белгелерин алганар. Олар комплекстик

үнүүшкүнүң кектигинеринге өөрүп четтиргенин илеретип, белкек динг хойну-даа бердилер. Ам канчаар, Шагаа өзүндүн эртер өвөс, өөнү алыр ажурга таварыштымыс. Шагаа байырлаанын хунеринде чылып, ажааттыр турар пенсонерлерге, инвалидтерге суй-белгелерин четтирди. Кожуунда ие-чапты ха-

ландыраарың орун ажыл-бээр сорулгалың оңуу организастан. Оң агазгың киңиң кожуун чери аажок дөткөн чүе. Сумуда 6 Маадырне бар, оларын ажыл, амьдыраарың байдалың чагарга чери хайрагалла алган. Чогуум хой уургаларың иелер бисте көвөй. Оуулаарың өзөш, бестиним, хой уургаларың өрөөлөгөред чедип барып, оларын социал амьдыраарың, байдалың хынап көрүп турар. Арагага сундулуг өгүдөлөр, иелер бисте ховар, ооу өжи чүе.

Чоокта чаа суму чагыргагазың котторооңа «Буянны» аңгы сайга ажытылган. Амжил чок улустун, пенсонерлерин, инвалидтерин, иелерин кылдып бүүдүргөн бүгүлө чүүлдерин хуулап алган, ол салгыта салдып, саарган, өртөк-үнеин элдеринге эгидип бээр. Эвөөш, бесте-чаа бол, оларны айка-

Чайлагда өрөмө-сүтүүг

Владимир биле Айланма Баанаран калы чурттаан, 10 чыл ажа дүжүп чорур. Олар өскөн-торон чери. Өвүрде «Ан-Чыраа» совхозтун «Чаадагы» хойжу кооперативке малчынын бергенер. Бо үеге чедип олар үрүгүлү совхозтун 325 баштан өүтүрүү хоюн маллап келгенер. Хойжулар келген үегинде 90-дан 94 чедип хураганнары камгалап ал турганнар. Бо бөрге ырык үегинин 1996 чылда боттарында бажылаа 329 баш хондулар чүс баш хойга оонаштыр 110 хураганны камгалап, 1 хойлан 1,5 кг дүжүп кирген алганар. Аңа Айланма үдү улуг, ол үрүгүлү камгачылап ажылдаал.

Соңулдалар соонда бодулар

Бүзүрээр мен

Эрткен Президент сонгууладарынын үсунде хой-ле чуртаал турду. Дамчыро чугаа далай чалгыны дег, дажо болгай. В. Н. Ельцин биле бажылар кижилер-ла арбын болду. Амь-хууда Россиянын бири Президентинин дөш бажылаарынын дөш чыл бурунгаар база берген мен. Оон чорудуп турар реформаларың черле багай өвөс-тир. Хостала деп чүе көрүп чорач эвөс бис. Ам ийи капаан-биле көлдүм. Феодализм-лаа, социализм-лаа үелерине чон хостуг чурттап чорбаан. Дүжүмөттөгө, оон соола даргаданга чакырып чордуус. Чонун оон-он эки оолдынын бажылар артарга кыныга азып, чүс-чүс кижилерин алдып боолан, кара-башынап, шолу-лаа турдулар. Ам политиктиң калың-бир чугаа үзүлгөн дөш шиттинин турар кижичок-тур. Хостуг чурттап, ажылдап болду. Хуу амьдыраар болуна, болуп биле сен. Салдыла-ынаа салдыла, бажып шылаар болунаа байы дээр аар.

Тыванын агаар-бодузуун ширинин эскерип, амьдыраарынын нарын билип, боттуг дусалыг каткан болгай. Ол дөш бестини иштинге өөрүп чорур кижини мен. Президент сонгуулаарынын мурнуу чарымыда Президент калба-делем Россияны кыдык-кыдыгаарың дөш бичи республикаже, чарык миллион бестин кетпес чурттагылыг Тываже, кыдыгы салып, чай чок болган бисте катал адалап келер аргазы чок болганга харааларын дыка оонаарың чалып, номчуп танышкан мен. Россия дөш улуг куруне-нин бажыныкымы бестин ол кире хуудулап, ала өвө-бөс көрүп турла, үнеден билбөс кижини ким деп санаарың?! Коттон эми эвөй эрер динжи болгай!

Амгы оонагай өрөгел-башкарылгалыг Шынаа сумуунуң деискаэри

1759 чылда 1921 чылдын август 15-ке чедип Салчак кожуунуң составына кирип турган. 1759 чылда 4 суму-луг кылдып тургускан: Салчак, Бай-Кара, Кыргыс, Хөл. Кыргыс сумуу 1914 чылда Эвөөнүн солгай талазындан Дэлгэр-Муртин үстүү агымдарына чедип турган. 1500 хире кижинин суму, Деискаэринин баа-ла амьдыраарының аайы-биле барың болган хоюн кыргыстар деп ийи бө-лүккө чалып турган. 1930 чылдарың эгизине чөп кыргыстар колдуу Барыктыгга моонешкеңер. 400 аягы кижилеге 150 хире өрөгө турган. Мал болган амьдыраарың, кижиле өлгө-лөгө чурттап, олар-бөдүрчү аайы-биле чылдып дөш үелерине көчөр. Чалгыны, хой, өшкүну, салгыкты болган эвөш санын тас инекти өстүрүп чорраан. Ортама-биле 1921 чылдын эвөшине бир өрөгө 60 хире баш мал оонажыр турган. Чон муол аялга чүе-лаажыр, муол чалгыла-лап салып, тала элдерине чүдүүр, сарып шажып белте-рел.

Таңды-Тыва Республиканың 75 чылынга

АК ОРУКТУГ, ӨЛЧЕЙЛИГ БОЛ

дул ап турган. Кижиле өг-лөр саны көвүдөн. Кижиле омакшаан, дидим болган сергек аларган. Чаа ылар камгаладып эгелен. Чурттуу төвү Кызыл-биле харылаа тору турмуучу кел чыткан. Баран аймаан айттарга чүдүрүп, кышкы өртөл-дөр сомаланып, ынак орун унадуруп эгелен. Топтен арам, чакыткан доктаал-сыгарынын таныштырып, үжүр-бизинке өрөдир сунгалчала эвөш көвүдөн. 1935 чылда бестин билип 297 кижини турган. Солуннарың чон ал-ба-биле номчуп турап алган. Бүгүлө чүеви Кызыл-дан башкарымы, маанаяар болган арай дүвүрээни болдуруп, деискаэрике байдалың тарымалдып турган. Чон ботунун саналын унадуруп, бот-башкартына аргаанын таңып, анаа көрүмү болуучу чон үзүлгөн. ТАР-нын Сайыттаар Чөвө-лү ошу текип, ТАР Бие хурал Превидумунаа саналың кириген. Тус черин арат төмөриң амьдыраарыңа төгүлдүг бө болууш-күчүн эгези салдыган.

Тура скаады чону чоорган...

Ынак олуус Күдериңе какай-лаа бестин чүрөөнөк, сагыш-сезимликке артар. Күдериң чырык алдыга мөстийип, шолуу далай чылдып келген спортчуларын, көрүкчүлөрүн көрөш, аламы мөш сөткүл-чүрөөм улам-на күштүп сарып-лаары тура-даа, олгумуң эш-өорүңе чооргаларың, «чону» чоорган, хойу «хөй» деп чүе олар-инин» деп турдум. Ынак олгум чок болгандан бээр бир чыл болганда, хөорүңе төрөдөлиң олуусураа Шагаан-Арыстан кезек эштери чедип келген чүе. Ынак ола өкинже тура скаадым, маргылааа организастанар деп турарын чүгалаанаар.

НИИТИЛЕЛДИН ОТЧЕДУ

Чон-Хемчик кожуунга кара көрбөстөр нити-леди 1961 чылда тургус-туган. Ам бо чылдын тапты-ла 35 чыл боон турар.

Тере-Хөл кожууну

болган Шынаа база Бус болган ол чооктуг тайгалары. ТАР-нын Тере-Хөл деискаэри 1936 чылдын төчү-күзүне тускай кожуун бооп хөвирлеттинген. Оон кыдыктын үндөлиң 1936 чылдын бир айың 25 хунунда болган ТАР-нын Бие Хурал Превидумунын доктаалы.

ДЭЭРЕ КӨРГҮЗҮГЛЕР

Сут-Хөл кожуунда «Алла-Мадыр» совхозтун колхоз-рында төрүүр 1818 хой бар. оон 1768 баш хураганчы оң-ча-малы камгалап, 100-чө 95 чөл мал телүү ала. «Ал-дай-Мадыр» совхоз кожуун-да эвөс көрүзүлүгү ажыл-агый боон турар. Совхозтун удуртулааы малчынары далай, тараа, эд, амь, макоон кылдылары, эд, амь-ла болган өскө-дө чүдүлөр-биле ханырны ту-раы оларын ийи ажылда-рынга улуг деткимче.

ИХЯ ЧАРТЫК ЧЫЛА

Республиканын иштиңи хө-ректөр сайды Сергей Мон-гуш бо чылдын бири чартында амьдыраарың түнел-деринин таламы-биле парла-ла конференциянын эртер-гирег. Журналистериниң со-нуургаан айттыгыларыңа харылап бээр-биле аңгы-аңгы албанарың үзүтүл-дөлүр улуг аалын мурун чаа ийи илени итинге Мос-квалан келген комиссия Ты-чаранын иштиңи хөректөр органинарын амьдыраарың хан-лааш барган, Комиссия аңгы-аңгы албанарга, кезектер-ге, кожуунуңа ханлааш чорут-каш, амьды: нитииз-

Авваз Н. ООРЖАК.

Монгуш, Николай Ооржа-Омак Онда дөш, оон-ла өскөлөр белик көрүзүлгө-рин чедип алганар. Хой кыргылаарың эвөш эвөс дүжүп курунеге дөш аар союула-биле алба-оганнарыңаа малчы-нарга бажылаан турган. Дөдөр-оол МОНГУШ.

Сут-Хөл кожуунда «Алла-Мадыр» совхозтун колхоз-рында төрүүр 1818 хой бар. оон 1768 баш хураганчы оң-ча-малы камгалап, 100-чө 95 чөл мал телүү ала. «Ал-дай-Мадыр» совхоз кожуун-да эвөс көрүзүлүгү ажыл-агый боон турар.

Республиканын иштиңи хө-ректөр сайды Сергей Мон-гуш бо чылдын бири чартында амьдыраарың түнел-деринин таламы-биле парла-ла конференциянын эртер-гирег. Журналистериниң со-нуургаан айттыгыларыңа харылап бээр-биле аңгы-аңгы албанарың үзүтүл-дөлүр улуг аалын мурун чаа ийи илени итинге Мос-квалан келген комиссия Ты-чаранын иштиңи хөректөр органинарын амьдыраарың хан-лааш барган, Комиссия аңгы-аңгы албанарга, кезектер-ге, кожуунуңа ханлааш чорут-каш, амьды: нитииз-

кага кончуг дүвөрчөңг байдалы болдуран. Сон-гулаа болур хунуну бестин мурду чарымына өртүлөр хат болуп турган уде хаы угда 16 черде болуп турап өрттерин өжүр уур-уру таварышканар. Өт айымалың байдалы 60 хуу чедир өскөн турган болза, амгы уде оун 26,3 хуу чедип кызырган. Ажылдакчыларын айна-шалай болжап өскө-дө мөстийдеп ханырлааы кү-чөтүнө болжааыла оонак-өстөй турар. Шагаалар баа ай-айың биле ашкы-а-лбай чурат, бестин, кынап чөп матогол салып алыр акча чөшпөс, техниктиң